

ПРИНЦИПИ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Гришук А.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6289-6656>

Гришук А.Б. Принципи антикорупційної експертизи нормативно-правових актів.

Статтю присвячено дослідженню принципів антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів органів публічної влади у контексті чинного національного законодавства та відповідних вимог Європейського Союзу. Актуальність теми зумовлена необхідністю удосконалення законодавства з метою комплексного теоретичного обґрунтування підвищення ефективності превенції корупційних правопорушень в умовах трансформації економіки України. Розглянуто нормативно-правові акти які регламентує відносини, що виникають під час провадження процедур антикорупційної експертизи в Україні. У дослідженні застосовано загальнофілософські та спеціальні методи дослідження правових явищ. Указано, що антикорупційна експертиза є відносно новим порівняно з багатьма іншими засобом запобігання корупційним проявам, що містяться й регламентовані нормами чинного законодавства. Досліджено принципи правового інституту антикорупційної експертизи, як основних передумов, що слугують підґрунтям для запровадження й поступового вдосконалення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Розкрито зміст: принципу обов'язковості проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів і їх проектів; принципу системної оцінки нормативно-правового акта у взаємозв'язку з іншими нормативно-правовими актами; принципу обґрунтованості та об'єктивності результатів антикорупційної експертизи; принципу компетентності осіб, які проводять антикорупційну експертизу; принципу взаємодії органів публічної влади їх посадових осіб з інститутами громадянського суспільства під час проведення антикорупційної експертизи. Зазначено, що незалежну антикорупційну експертизу доцільно розділити на громадську, яка проводиться незалежними експертами та наукову, що проводиться закладами вищої освіти. Підкреслено важливість подальшого дослідження принципів антикорупційної експертизи з метою якісного посилення ролі основних засад антикорупційної експертизи як засобу з мінімізації корупційних ризиків.

Ключові слова: превенція правопорушень, корупційний ризик, корупціогенні фактори, принципи права, громадська в наукова експертиза.

Hryshchuk A.B. Principles of anti-corruption examination of normative legal acts.

The article is devoted to the study of the principles of anti-corruption examination of normative legal acts and draft normative legal acts of public authorities in the context of current national legislation and the relevant requirements of the European Union. The topicality of the topic is due to the need to improve the legislation with the aim of comprehensive theoretical substantiation of increasing the effectiveness of the prevention of corruption offenses in the conditions of the transformation of the economy of Ukraine. The normative legal acts regulating the relations that arise during anti-corruption examination procedures in Ukraine are considered. The research uses general philosophical and special methods of researching legal phenomena. It indicated that anti-corruption examination relatively new compared to many other means of preventing corruption manifestations contained and regulated by the norms of current legislation. The principles of the legal institute of anti-corruption expertise have been studied, as the main prerequisites that serve as a basis for the introduction and gradual improvement of

anti-corruption expertise of normative legal acts of state authorities and local self-government bodies. The content of: the principle of mandatory anti-corruption examination of normative legal acts and their projects is disclosed; the principle of systematic assessment of a normative legal act in relation to other normative legal acts; the principle of reasonableness and objectivity of anti-corruption examination results; the principle of competence of persons conducting anti-corruption expertise; the principle of interaction of public authorities and their officials with institutions of civil society during anti-corruption examination. It noted that it is advisable to divide independent anti-corruption expertise into public, which is conducted by independent experts, and scientific, which conducted by institutions of higher education. The importance of further research into the principles of anti-corruption expertise in order to qualitatively strengthen the role of the main principles of anti-corruption expertise as a means of minimizing corruption risks is emphasized.

Key words: crime prevention, corruption risk, corruption-inducing factors, principles of law, public and scientific expertise.

Постановка проблеми. Невеликий термін, який нараховує історія розвитку антикорупційної експертизи, пояснює відсутність одноманітного підходу до таких основних понять, як «антикорупційна експертиза нормативних правових актів», «корупціогенний фактор», «корупційний ризик». Недостатньо розроблено організаційні засади проведення антикорупційної експертизи нормативних правових актів та їх проектів. Інститут антикорупційної експертизи отримав правову основу з ухваленням Закону «Про запобігання корупції». Закон у ст. 55 «Антикорупційна експертиза» не дає визначення антикорупційної експертизи. Але визначається мета проведення – виявлення корупціогенних факторів та їх усунення [1]. Мета не розкриває ознаки антикорупційної експертизи та місце в системі юридичної експертної діяльності. Не визначено принципи проведення антикорупційної експертизи. Про актуальність теми говорить той факт, що останнім часом накопичилася певна кількість наукових досліджень, присвячених проблемам, які виникають під час проведення антикорупційної експертизи. Але принципи проведення антикорупційної експертизи досліджено недостатньо.

Стан опрацювання проблематики. Вагомий внесок у наукову розробку проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів внесли вчені: В. Авер'янов, О. Бандурка, В. Бевзенко, Ю. Битяк, І. Голосніченко, В. Грищук, М. Ковалів, В. Колпаков, Р. Калюжний, Т. Коломоєць О. Кузьменко, В. Олефір, О. Остапенко, І. Пахомов, С. Петков, Ю. Римаренко, В. Сущенко, М. Тищенко та ін. Річна національна програма під егідою комісії Україна – НАТО на 2021 рік передбачає удосконалення антикорупційної експертизи, що вимагає проведення теоретико-правових досліджень складових експертизи, у тому числі принципів на підставі, яких повинна реалізовуватися зазначена експертиза [2].

Метою статті є з'ясування змісту та сутності антикорупційної експертизи нормативно-правових актів, особливості проведення та її співвідношення з правовою експертизою.

Виклад основного матеріалу. Еволюція законодавства, яке регламентує відносини, що виникають під час провадження процедур антикорупційної експертизи в Україні, порівняно з багатьма іншими антикорупційними заходами має нетривалу історію. Цьому сприяла сукупність чинників, які в різні історичні періоди неодноразово ускладнювали, уповільнювали чи унеможлилювали антикорупційну політику держави [3, с. 149].

Антикорупційна експертиза – це дослідження. Аналізуються нормативно-правові акти та проекти, проводиться оцінка результатів дослідження. Мета антикорупційної експертизи – це виявлення у нормативно-правових актах чи проектах корупціогенних факторів. Вирішення питань, що досліджуються під час проведення експертизи, потребує спеціальних знань. Результатом експертизи є висновок, у якому формулюються відповіді на поставлені експерту питання.

Доцільно внести у частину 1 ст. 55 Закону «Про запобігання корупції» визначення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та їх проектів – це дослідження та оцінка експертом нормативно-правових актів та їх проектів на наявність у нормативних юридичних конструкціях дефектів і прогалин, які можуть створити умови для вчинення корупційних правопорушень і їх усунення.

При проведенні антикорупційної експертизи не виявляються умови та чинники можливого вчинення правопорушення. Важливим є результат – наявність корупційного фактору та його усунення, а поява в тексті не досліджуються. Це дозволяє не заглиблюватися у дослідження корупційних схем оперативно виправляти нормативно-правові акти. При проведенні антико-

рупційної експертизи, на відміну від кримінологічної, не роблять спроби зловити корупціонера та покарати.

Презумпція сумлінності розробників нормативно-правового акту дозволяє уникнути неправомірних правочинів корупціонерів щодо спроби запровадити корупціогенний фактор у текст нормативно-правового акту. Ці особливості антикорупційної експертизи зумовили відмежування від кримінологічної експертизи, зробили прийнятним варіантом запобігання правопорушенням корупційної спрямованості.

Трактування антикорупційної експертизи як різновиду правової експертизи спричинило те, що Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), органи прокуратури, юстиції, публічної влади при аналізі нормативно-правових актів основну увагу зосереджують на тих корупціогенних факторах, що пов'язані з правовими дефектами, які можуть бути виявлені та усунені антикорупційною експертизою. Часткове поєднання предметів правової та антикорупційної експертизи дозволяє максимально швидко та з найменшими затратами залучити до проведення значне коло юристів органів публічної влади, які приймають нормативно-правові акти, фахівців органів прокуратури, юстиції та НАЗК.

Антикорупційну експертизу доцільно визнати спеціальною правовою експертизою, під час якої нормативно-правові акти оцінюються з позицій можливого виникнення на їхній основі корупційних порушень, обумовлених недобросовісною поведінкою посадових осіб і інших суб'єктів. Є подібність порядків проведення антикорупційної та правової експертизи. З огляду на Порядок проведення антикорупційної експертизи Національним агентством з питань запобігання корупції, Порядок проведення антикорупційної експертизи та Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів Міністерства юстиції України розробники проводять антикорупційну експертизу нормативно-правових актів під час проведення правової експертизи [4; 5; 6].

На відміну від правової експертизи, антикорупційна експертиза містить більше стадій, оскільки відбувається у кількох органах. Суб'єктами експертизи є органи, які розробили нормативно-правовий акт.

На думку В.К. Колпакова суб'єктами, що здійснюють антикорупційну експертизу обов'язково є: Міністерство юстиції України; Комітет Верховної Ради України, до предмета відання якого належить питання боротьби з корупцією. Суб'єктами, що здійснюють антикорупційну експертизу за власним розсудом є: Національне агентство з питань запобігання корупції; громадськість [7, с. 9-10].

Предмети антикорупційної та правової експертизи частково збігаються. Мета правової експертизи – забезпечення відповідності проектів нормативно-правових актів вимогам законодавства, норм міжнародного права. Антикорупційна експертиза має вузьке спеціальне завдання – оцінити можливість застосування норм акта у процесі діяльності органів публічної влади з погляду потенційних корупційних можливостей для несумлінних державних службовців та інших учасників.

Важливим моментом при розмежуванні двох видів експертизи є те, що під час проведення правової експертизи від експерта не потрібно подання варіантів усунення виявлених помилок, тоді як за антикорупційної експертизи обов'язково. Переліки помилок, дефектів, які виявляються при проведенні антикорупційної та правової експертизи, різняться, проте деяка схожість є.

В.А. Бондаренко зазначає, що правовою експертизою виявляються помилки, що відображають порушення повноважень органу-розробника нормативно-правового акта, що схоже на корупціогенний фактор «прийняття нормативно-правового акта за межами компетенції». У ході правової експертизи встановлюється наявність в акті певної кількості бланкетних та відсильних норм, що під час проведення антикорупційної експертизи значиться як надмірна свобода підзаконної нормотворчості [8, с. 215].

Відмінна особливість антикорупційної експертизи полягає в тому, що в основі експертних оцінок нормативних приписів повинні лежати юридичні знання та знання основних корупційних ризиків, які виникають у ході певних видів державної діяльності, знання основних форм корупційних відносин, що складаються при реалізації повноважень, права та обов'язків, знання специфіки відносин у галузях, у яких діє даний нормативний акт [9].

У нормативних актах не визначено принципи проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів і проектів нормативно-правових актів. Антикорупційна експертиза базується на загально правових принципах: верховенства права, законності, гласності і інших; принципах адміністративного права: скасування незаконного адміністративного акта; недискримінації; юридичної

визначеності; права на захист; пропорційності; поваги до прав людини та громадянина; субсидіарності; належного управління; прозорості тощо [10, с. 49].

Принципи інституту антикорупційної експертизи нормативно-правових актів охоплюють засади правового регулювання, діють у межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами окремого правового інституту. До принципів антикорупційної експертизи як інституту права доцільно віднести принцип обов'язковості проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів і їх проєктів. Зазначений принцип пояснюється превентивною функцією експертизи. Превентивне регулювання як випереджальний правовий вплив зумовлений негативними явищами. Превентивне регулювання здійснюється з метою запобігання негативним соціально-правовим явищам, формування правомірної поведінки. За відсутності правопорушень не було необхідності в створенні та здійсненні правових заходів попередження [11, с. 42].

Моніторинг застосування правових актів, що набрали законної сили, є обов'язком правотворчого органу та невід'ємною частиною правотворчої діяльності. До заходів превенції корупції віднесено розгляд в органах публічної влади питань правозастосовчої практики за результатами рішень судів, що вступили в чинність про визнання недійсними нормативно-правових актів, незаконними рішень та дій (бездіяльності) зазначених органів, з метою вироблення та вжиття заходів щодо запобігання та усунення причин виявлених порушень. Деякі дослідники конкретизують цей принцип, вказуючи на обов'язковість проведення експертизи в процесі здійснення правотворчої діяльності та виконання рекомендацій, що містяться у висновку експерта, групи експертів чи експертної установи або в судових рішеннях.

Розробники проєктів нормативно-правових актів зобов'язані надати можливість ознайомлюватися з проєктами необмеженому колу осіб, у тому числі незалежним експертам, висновки яких повинні обов'язково розглядатися розробниками. Така можливість забезпечується обов'язком державних органів розробників проєктів актів розміщувати ці проєкти у мережі Інтернет [12].

Принцип системності оцінки нормативно-правового акта у взаємозв'язку з іншими нормативно-правовими актами. Порушення правових приписів є важливою складовою забезпечення правопорядку. Необхідно співвідносити прогнози та ризики. Першочерговим завданням прогнозування є виявлення ступенів ймовірності настання ризиків. Правовий інститут ризику стає предметом правової науки. Корупційний ризик як вид правового ризику має комплексний характер і несе загрозу правопорядку, оскільки може впливати на основні сфери життєдіяльності суспільств [13, с. 54-55].

Оцінка, проведена на стадії підготовки нормативно-правового акта, найбільш ефективна, оскільки нормативно-правовий акт матиме відповідну якість та додаткові тимчасові витрати на його коригування на стадії застосування права не будуть потрібні. Об'єктивна антикорупційна експертиза нормативно-правового акта неможлива без аналізу нормативно-правових актів, що складають єдиний масив нормативних приписів, які комплексно та системно регулюють суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання. Щоб встановити, чи є в нормативно-правовому акті корупціогенні фактори, дослідження одного акту недостатньо. При антикорупційній експертизі потрібно перевірити наявність посилань та їх зв'язок із нормативно-правовим актом, що розглядається, акти, що регулюють діяльність посадових осіб у певній сфері суспільних відносин.

У даний час в основному перевіряється нормативний акт, не враховуючи у системі інших нормативно-правових актів і всіх правовідносин, що зачіпаються [14]. Причина полягає в тому, що складним є процес виявлення сукупності цих актів, не кажучи про проблеми з виявленням можливих корупційних схем, які не завжди ґрунтуються на корупціогенності правових норм.

Для оперативного виявлення корупційних технологій, що ґрунтуються на використанні недоліків законодавчих і інших нормативно-правових актів, потрібне проведення моніторингу самих актів і практики застосування. Оцінка акта на корупціогенність має проводитися з позицій системного підходу, що передбачає з'ясування зв'язків правових актів між собою за схемами «первинний – вторинний» та спільності регулювання. Оцінювати потрібно: нормативно-правовий акт у взаємозв'язку з іншими нормативно-правовими актами та практикою застосування; взаємопов'язані нормативно-правові акти.

До списку супровідних документів до проєкту нормативно-правового акта, які передаються експерту, доцільно включати перелік взаємопов'язаних актів. Розробнику як вузькому фахівцю набагато простіше, ніж експерту, скласти перелік. У ході експертизи потрібно проводити аналіз судових позовів, поданих на адресу відповідного органу, та реакцію на задоволені позови, аналіз

власних позовів до інших органів та реакцію на них. Сприяє виявленню всієї сукупності необхідних нормативно-правових актів застосування автоматизованих систем пошуку, наприклад, у базі «Ліга закон» [15].

Незважаючи на трудомісткість вивчення окремого акта у взаємозв'язку з іншими нормативно-правовими актами та практики застосування, цей метод позитивно зарекомендував, є ефективний при виявленні корупціогенних факторів у нормативно-правових актах. Одночасно доцільно використовувати правовий моніторинг. При організації моніторингу застосування права доцільно встановити взаємозв'язок зі складовими антикорупційного моніторингу та іншими заходами профілактики корупції.

Принцип обґрунтованості та об'єктивності результатів антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів. Обґрунтованість результатів антикорупційної експертизи означає, що висновок, отриманий експертом під час проведення експертизи, підтверджується прогнозом наслідків прийнятих рішень, включає ретельну оцінку нормативно-правового акта або проекту на предмет відповідності правовим, соціально-економічним і політичним реаліям.

Принцип обґрунтованості проявляється у чіткому закріпленні корупціогенних факторів, форм висновків, у яких за результатами експертизи вказується норма, що містить ознаки цих факторів. Об'єктивність результатів антикорупційної експертизи обумовлена незацікавленим проведенням дослідження, незалежністю експерта від осіб, які ухвалюють рішення з певного питання. Як зазначається у літературі, об'єктивність виявляється у чіткому нормативному закріпленні корупціогенних факторів та суб'єктів проведення антикорупційних експертиз, що максимально мінімізує роль суб'єктивного фактора при їх проведенні.

Результати антикорупційної експертизи є тоді об'єктивними, коли існує можливість перевірки істинності результатів, тобто дослідження проведене за описаними в офіційній методиці критеріями, висновки логічні, мають законну основу, можуть бути відтворені при повторному дослідженні. Досягти дотримання можна буде, коли методика проведення експертизи отримає розгорнутий інструментарій, рекомендації будуть чітко сформульовані. Це дозволить перевірити результати експертизи, провести порівняльний аналіз висновків зі стандартами проведення.

З метою реалізації принципу обґрунтованості та об'єктивності результатів антикорупційної експертизи повинні вживатися заходи, що забезпечують вмотивованість висновків. Не можна допускати формального проведення антикорупційної експертизи без підготовки мотивованого висновку шляхом проставлення візи юридичної служби щодо відсутності у проекті нормативно-правового акту корупціогенних факторів.

При наявності корупціогенних факторів в акті, складання мотивованого висновку необхідне. У випадку, коли корупціогенні фактори в акті відсутні достатня констатація у висновку.

Потрібно періодично аналізувати результати антикорупційних експертиз, проведених юридичною службою державного органу, виявляти причини розбіжності висновків, складених цією службою та висновків Міністерства юстиції України. Слід періодично аналізувати причини виявлення НАЗК корупціогенних факторів у тих нормативно-правових актах, які пройшли внутрішню антикорупційну експертизу без зауважень.

Принцип компетентності осіб, які проводять антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів. Компетентність експертів важливий фактор при проведенні антикорупційної експертизи, оскільки від знань та досвіду залежить результат дослідження.

Для підготовки експертного висновку високого рівня потрібен юрист, який пройшов спеціальне навчання з антикорупційної експертизи. Навчальні програми, спрямовані на запобігання корупції, застосовують у багатьох іноземних державах. Такі програми, переважно у межах курсів підвищення кваліфікації керівних кадрів, діють у США, Великій Британії, Франції, Італії, ФРН і інших державах Європейського Союзу. В останні роки навчальні курси, спрямовані на запобігання корупції, створюються міжнародними організаціями (ООН, Світовим банком, Інтерполом, Європолом, керівними структурами ЄС).

Простежується тенденція до створення спеціалізованих навчальних програм із запобігання корупції у державній службі. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки передбачає розроблення навчальні програми для підготовки та підвищення кваліфікації експертів на базі вишив [16]. Доцільно викладати правову лінгвістику, порядок проведення антикорупційної експертизи різних видів нормативно-правових актів у різних галузях правовідносин.

З метою реалізації принципу компетентності осіб, які проводять антикорупційну експертизу, ор-

ганам публічної влади необхідно: покласти обов'язок щодо проведення антикорупційної експертизи на спеціально підготовлених державних службовців юридичних служб і підрозділів; передбачити відповідні посадові обов'язки; періодично проводити підвищення кваліфікації державних службовців, які беруть участь у розробці та експертизі нормативно-правових актів, за програмами антикорупційної спрямованості; організовувати періодичні перевірки дотримання встановленого порядку проведення антикорупційної експертизи, здійснювати вибіркові перевірки висновків юридичної служби за результатами антикорупційної експертизи; здійснювати заходи щодо моніторингу ефективності антикорупційної експертизи, розробивши відповідні критерії та програму моніторингу. Реалізації принципу компетентності буде сприяти проведення наукової експертизи.

Принцип взаємодії органів публічної влади їх посадових осіб з інститутами громадянського суспільства під час проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів в проєктів нормативно-правових актів. Даний принцип розглядають як забезпечення можливості незалежним експертам отримувати з боку органів державної влади необхідну інформацію під час проведення антикорупційної експертизи. Державні органи повинні не тільки брати до уваги отримані від незалежних експертів висновки, а й реагувати на них. При проведенні експертизи можливі форми взаємодії: інформаційний обмін результатами проведених антикорупційних експертиз правових документів; спільну участь у діяльності консультативних та експертних рад, створених при уповноважених органах; організація засідань робочої групи з проведення експертизи правових документів щодо виявлення корупціогенних чинників.

Практика показує, що активність незалежних експертів є низькою з організаційних причин, що зумовлено незацікавленістю органів публічної влади у висновках незалежних експертів. Як наслідок, на офіційних сайтах не розміщуються або розміщуються із запізненням проєкти нормативно-правових актів, встановлюються короткі терміни для надання висновків, не вказуються реквізити для надсилання висновків та відповідальні особи, недоліки законодавства, що регламентує правовий статус незалежних експертів. При здійсненні співробітництва з інститутами громадянського суспільства в ході проведення незалежної антикорупційної експертизи органи публічної влади повинні визначати термін для проведення незалежної антикорупційної експертизи залежно від виду нормативно-правового акта, характеру та значущості суспільних відносин, які він регулює.

Доцільно встановити порядок розгляду висновків незалежної антикорупційної експертизи, який дозволить врахувати результати під час підготовки висновку юридичною службою органу публічної влади. Результати антикорупційної експертизи нормативно-правових актів у ході моніторингу застосування слід розміщувати на офіційному веб-сайті органу публічної влади у мережі Інтернет [17].

Висновки. До принципів антикорупційної експертизу нормативно-правових актів і проєктів нормативно-правових актів, як інституту права доцільно віднести принципи: обов'язковості проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів і їх проєктів; оцінки нормативно-правового акта у взаємозв'язку з іншими нормативно-правовими актами; обґрунтованості та об'єктивності результатів антикорупційної експертизи; компетентності осіб, які проводять антикорупційну експертизу; взаємодії органів публічної влади їх посадових осіб з інститутами громадянського суспільства під час проведення антикорупційної експертизи.

Важливою умовою високої ефективності антикорупційної експертизи є проведення всіма передбаченими законом суб'єктами. Для інституту незалежної суспільної антикорупційної експертизи характерна наступна проблема: низька активність незалежних експертів та неухвалене ставлення до їх експертних висновків з боку органів-розробників правових актів. У межах громадської експертизи виділяється наукова експертиза, яка здатна дати всебічну, системну, методологічно вивірену оцінку нормативно-правового акта, особливо за відсутності повноцінного методичного забезпечення цього виду експертної діяльності. Доцільно розділити наукову та громадську експертизу, дати можливість органам державної влади та органам місцевого самоврядування співпрацювати з науковими установами на платній основі, створити навчальні програми для підготовки та підвищення кваліфікації на базі вишів.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1700-18/conv>.
2. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна - НАТО на 2021 рік: Указ Прези-

- дента України від 11.05.2021 р. № 189/2021. URL. [189/2021#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/2021#Text).
3. Жиленко Н.В. Еволюція законодавства, яке регламентує відносини, що виникають під час провадження процедур антикорупційної експертизи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 147–149.
 4. Про затвердження Порядку проведення антикорупційної експертизи Національним агентством з питань запобігання корупції: Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 29.07.2020 р. № 325/20. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0787-20#Text>.
 5. Деякі питання проведення антикорупційної експертизи: Наказ Міністерства юстиції України від 18.03.2015 р. № 383/5. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0303-15#n14>.
 6. Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів: схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. № 41. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va041323-00#Text>.
 7. Колпаков В.К. Система суб'єктів антикорупційної експертизи. 2019. URL. <https://conference.nau.edu.ua/index.php/TL/MNPK20/paper/viewFile/7046/5770>.
 8. Бондаренко В. А. Питання проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 3. С. 212–222.
 9. Оновлена антикорупційна експертиза: НАЗК назвало типові корупціогенні фактори в проєктах НПА. 27.01.2021 р. URL. <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/onovlena-antykoryptsijna-ekspertyza-nazk-nazvalo-typovi-koruptsiogenni-factory-v-proyektah-npa/>
 10. Остапенко О.І. Ковалів М.В., Єсімов С. С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
 11. Єсімов С.С. Превентивне регулювання: теоретичні аспекти. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3 (9). С. 40–47.
 12. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.
 13. Єсімов С.С. Реалізація конституційного оформлення правопорядку в умовах наявності конституційних ризиків. *Соціально-правові студії*. 2019. Випуск 3 (5). С. 52–57.
 14. Як НАЗК проводить антикорупційну експертизу? 09.02.2021 р. URL. <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/yak-nazk-provodyt-antykoryptsijnu-ekspertyzu/>.
 15. ЛІГА:ЗАКОН | українська продуктова ІТ-компанія. URL. <https://ligazakon.net/>.
 16. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 22.03.2022 р. № 2322-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.
 17. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо функціонування офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.2019 р. № 493. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493-2019-%D0%BF#Text>.